

Агафонова Н. В.,

народний депутат України,

*Голова підкомітету з питань конституційного
законодавства та конституційного судочинства*

Комітету Верховної Ради України

з питань правової політики та правосуддя.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ЯК НОСІЙ УСТАНОВЧОЇ ВЛАДИ І ПРОВІДНИЙ СУБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ

Досліджується роль Верховної Ради України і її структурних елементів у здійсненні конституційної реформи. Аналізується основні функції парламенту крізь призму його участі у перегляді Конституції. Особлива увага приділена конституційно-правовому статусу народного депутата в Україні. Розглядається роль та зв'язок політичної і організаційної елементів структури парламенту у перетворенні конституції (фракцій політичних партій у парламенті, парламентської більшості, парламентських комітетів і комісій). Обґрунтовується необхідність удосконалення чинного законодавства України та вносяться відповідні пропозиції.

Ключові слова: Верховна Рада України, конституційна реформа, установча влада, функції парламенту, правовий статус народного депутата України, правовий статус елементів структури парламенту.

Питання про роль парламенту у здійсненні конституційної реформи на перший погляд є абсолютно зрозумілим. По-перше, парламент є суб'єктом установчої влади, про що свідчить практика розвитку конституціоналізму в Україні. Це впливає із положень преамбули Конституції України та знаходить підтвердження у правових позиціях Конституційного Суду України викладених, зокрема у рішеннях № 3-зп від 11.07.1997 р.[1] і № 4-зп від 03.10.1997 р. [2]. У юридичній науці установчу функцію парламенту

пов'язують зі встановленням політичної системи і системи органів публічної влади, що здійснюється через прийняття Конституції [3, с. 123]. Відповідно, внесення змін до Конституції шляхом прийняття закону парламентом так само є реалізацією його установчої функції [4, с. 10].

По-друге, ця роль випливає з соціального призначення парламенту як органу законодавчої влади. Закономірно, парламентський спосіб прийняття, внесення змін до конституції є найбільш поширеним у сучасному світі.

Парламентом були прийняті конституційні акти Шрі-Ланки (1978), Китаю (1982), В'єтнаму (1992), Грузії (1995), Польщі (1997) та ін. У деяких державах парламенти проголошували себе установчими зборами і приймали конституції, зокрема Бразилії (1988), Замбії (1992), Нідерландів (1983), Танзанії (1977).

Конституційні акти переважної більшості держав світу визначають парламентський механізм перетворення конституцій. Як правило, він більш складний у державах із двопалатним парламентом, що загалом зумовлено притаманним бікамералізму консерватизмом.

Верховна Рада України взяла на себе відповідальність у 1996 р. і прийняла нині чинну Конституцію. І надалі Верховна Рада України та інститути громадянського суспільства відіграли визначальну роль у процесі подальших конституційних реформ 2004 і 2010 р.[5, с.8]. І на даний час за змістом розділу XIII Конституції України парламент є основним суб'єктом конституційної реформи, пов'язаної із внесенням змін до Конституції або з прийняттям нової редакції Конституції.

По-третє, парламент є представницьким органом – органом влади народу, який і делегував йому відповідні права. Зауважимо, що зміст представницької функції парламенту в юридичній літературі має різні тлумачення, що не в останню чергу пов'язано з відсутністю відповідного найменування Верховної Ради у Конституції. «Важливим є те, що представницького мандату парламенту загалом не існує і відповідного характеру цей орган набуває завдяки мандатам його членів» [6, с. 84].

Ми погоджуємось з Х.В.Приходько, що представницьку функцію парламенту можна тлумачити як його напрям і вид діяльності, що полягає в представництві Українського народу – громадян України всіх національностей у здійсненні законодавчої влади шляхом виявлення, узагальнення, узгодження, формування, реалізації та захисту його інтересів. А невід'ємною складовою змісту цієї функції є внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбаченому розділом XIII Конституції [7, с. 3].

Таким чином, парламент як суб'єкт конституційної реформи реалізує три основні функції – установчу, що вказує на характер його компетенції; представницьку, яка визначає природу (походження) компетенції парламенту; законодавчу, що охоплює весь зміст компетенції парламенту.

Означені функції обумовлюють характер компетенції парламенту в цілому, народних депутатів України, політичних та організаційних структурних складових парламенту, в тому числі, щодо перетворення Конституції.

Дослідження конституційної правосуб'єктності останніх дозволить краще з'ясувати роль парламенту в цілому як суб'єкта установчої влади в Україні, характер об'єктивних і суб'єктивних чинників конституційної реформи, визначити проблемні аспекти реалізації основних функцій парламенту у перетворенні Конституції та ефективність парламентського механізму перетворення Конституції в цілому. Ці питання на сьогодні мають значення для України з огляду на важливість забезпечення принципу верховенства права у перегляді Конституції та запобігання перетворення суверенітету народу на суверенітету парламенту в державі.

Конституція України визначила Верховну Раду України єдиним органом законодавчої влади в Україні і, таким чином, утвердила головне соціальне призначення парламенту в країні – «створювати закони», - правову основу організації і функціонування держави і суспільства. Законодавча функція в системі поділу влади є ключовою і найбільш об'ємною. «Результатом її реалізації, - як зазначав А.З.Георгіца, - є формування правової системи держави, що забезпечує завдяки законодавству правове регулювання

суспільних відносин, що виникають у процесі розвитку суспільства і держави, і які вимагають державного регулювання у формі законодавчих приписів. Поточне завдання законодавчої діяльності парламенту полягає у підготовці та прийнятті законів, безпосередньо передбачених Конституцією, і тих законів, які забезпечують потреби розвитку суспільства і держави в усіх сферах їх життєдіяльності. При цьому слід наголосити, що законодавство є безпосереднім інструментом формування стратегії й тактики такого розвитку» [8, с. 359].

Конституція як основа законодавства є чи не найважливішим інструментом формування стратегії і тактики розвитку держави і суспільства. Вона визначає основні цінності, проголошує загальні цілі суспільства і держави. Так само і потреба забезпечення основних цінностей, уточнення цілей і конкретизація завдань держави і суспільства, що відбувається під час конституційної реформи - прерогатива органу законодавчої влади, але не виключна. Оскільки право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державною, її органами або посадовими особами.

А прийнявши прийнявши Конституцію України у 1996 р., парламент реалізував своє «одиничне, разове» повноваження як акт безпосередньої реалізації народного суверенітету. Таким чином, Конституційний Суд України підтвердив характер і межі представницької компетенції українського парламенту [1].

Загалом обмеженість компетенції представницьких органів вважається невід'ємною ознакою представницької демократії. Влада народу не переходить до представницького органу, який покликаний представляти народ і виражати його волю шляхом прийняття законів [9, с. 115]. Тим більш, що в умовах української моделі управління, на відміну від вестмінстерської, навряд чи можна вести мову про парламентський суверенітет.

Конституція України встановила межі установчої влади парламенту шляхом визначення двох моделей (видів, обсягів) реформування. Перша передбачає право внесення змін до Основного Закону, крім розділів I, III і XIII

Конституції України. Друга - внесення змін до Основного Закону, включаючи розділи I, III і XIII Конституції України. Остання вимагає додаткової легітимації у вигляді всеукраїнського референдуму.

Як безпосередній творень конституційної реформи парламент реалізує право внесення змін до Конституції через активну поведінку визначеної кількості народних депутатів. По-перше, не менше як третину народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України, які вправі подати Верховній Раді України законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділів I, III і XIII (150 і більше народних депутатів вправі використовуючи своє індивідуальне право законодавчої ініціативи реалізувати колективну конституційну законодавчу ініціативу і подати Верховній Раді відповідний законопроект) та не менше двох третин народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України, які вправі подати Верховній Раді України законопроект про внесення змін до Конституції України, включаючи розділи I, III і XIII (300 і більше народних депутатів).

По-друге, більшістю від конституційного складу (не менш як 226) народних депутатів попередньо схвалити законопроект про внесення змін до Конституції України (крім розділів I, III і XIII) та не менше як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (300 і більше) народних депутатів прийняти такий законопроект про внесення змін до Конституції України. Так само не менше як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України (300 і більше) народних депутатів вправі прийняти законопроект про внесення змін до Конституції України, включаючи розділи I, III і XIII, що вимагає затвердження всеукраїнським референдумом.

Отже, у конституційному процесі народний депутат бере участь як самостійна посадова особа, правосуб'єктність якої має політичну зумовленість та визначається характером її мандата. Така політична зумовленість і характер депутатського мандата і формують мотивацію конституційної реформи на рівні окремих депутатів, депутатських фракцій (груп) у парламенті.

Для розуміння характеру депутатського мандата суттєвим є значення цього терміну, як основ, на яких ґрунтуються взаємовідносини між депутатом і виборцями [10, с.243]. Ці питання постійно перебувають в полі зору науки конституційного права, що зумовлено як трансформацією мандата народних депутатів в Україні від імперативного до вільного, так і складним його характером на даний час і постійно актуальними перспективами його удосконалення [11; 12;13;14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

В теорії конституційного права визнаються два типи мандата члена представницького органу влади – вільний і імперативний. «Відмінності між ними, - як слушно стверджує В.М.Шаповал, - засвідчують різні за юридичними наслідками взаємовідносини між обраним представником, з одного боку, і виборцями – з іншого.... Імперативний і вільний мандат є своєрідними антиподами. Сенс імперативного мандата полягає в тому, що член представницького органу влади вважається представником не всього виборчого корпусу або всіх громадян, а лише виборців або населення того округу, де він балотувався і був обраний. Тим самим імперативний мандат означає здійснення представництва від імені безпосередніх виборців.... У свою чергу, вільний мандат пов'язаний з тим що член представницького органу влади визнається представником народу в цілому» [21, с. 99-100.].

В юридичній літературі поширеною є точка зору щодо правового змісту імперативного мандата у трьох елементах: накази виборців, звітування перед виборцями та інститут відкликання (с.145) [22; 23]. З такої точки зору ідея партійного імперативного мандата, що є також достатньо поширеною серед вчених-юристів, виглядає надто дискусійною [24].

У сучасному світі вільний мандат є найбільш поширеним видом мандата і вважається одним з основним елементів парламентаризму. При цьому в демократичній державі характеристика мандата народного депутата як вільного має розумітися як формально юридична незалежність депутата, яку дає такий мандат, адже постійне політичне суперництво і темпоральний характер повноважень спонукають депутата підтримувати контакти з виборцями і так чи

інакше покладають на народних обранців моральні зобов'язання. З іншого боку, вільний мандат має обмежувати, швидше навіть, унеможливлювати тиск на депутата з боку політичних партій, лобістських структур, органів державної влади.

Але проблема партійного імперативного мандата народних обранців з огляду на все більше політичну структурування суспільства все ж існує.

Зазначимо, що в науковій літературі появу імперативного партійного мандата пов'язують з реакцією на започатковану з початку ХХ ст. в деяких державах практику переходів депутатів з одної парламентської фракції до іншої. Партійний імперативний мандат характеризується обов'язковістю для депутата вказівок лідерів або керівних органів політичної партії, від якої його було обрано; представництвом інтересів, в першу чергу своєї політичної партії, підконтрольністю депутата фракції; можливістю позбавлення мандата у разі порушення партійної дисципліни [25, с. 23].

Аналіз ст. 81 Конституції України і практика позбавлення мандатів окремих депутатів у зв'язку із їх виходом з політичної фракції в останні роки свідчить, що депутатський мандат народних обранців в Україні, принаймні тих, що обиралися за виборчими списками від політичних партій не можна вважати вільним. Таку практику вчені вважають унікальною для світового конституціоналізму у тому плані, що в Україні характер втрати мандата набутого в результаті виборів вирішується не за фактом відмови депутата від фракційної належності, а на основі партійного розсуду [26, с. 99]. Така практика призводить до «перетворення» рядових народних обранців у номінальних посадових осіб парламенту, підпорядкованих вимогам політичної доцільності партій, їх фракцій у парламенті, а народне представництво трансформує у групове, партійне.

У зв'язку конституційною реформою ця проблематика породжує низку важливих питань, зокрема, наскільки вільною є участь депутатів парламенту у конституційному законотворенні, чи зумовлена мотивація конституційної реформи потребами суспільного розвитку (забезпечення публічного інтересу),

чи перетворення конституції має на меті забезпечення певних групових політичних інтересів, в першу чергу, щодо володіння владою, про об'єктивні та/або суб'єктивні причини конституційної реформи. Останнє питання є особливо актуальним, оскільки відомо, що політична залежність може зумовлювати не об'єктивний, а суб'єктивний характер реформ, що створює небезпеку втрати демократії.

Ці питання набувають ще більшої актуальності якщо розглянути роль у конституційному законотворенні політичних структур парламенту, які хоч і не визначені законодавчо суб'єктами відповідних правовідносин, але є такими. По-перше, це фракції політичних партій у парламенті.

У науковій літературі парламентські фракції характеризують як об'єднання на основі спільної політичної позиції членів парламенту, яке визнане ним, є його структурним елементом, характеризується певним рівнем організаційної єдності, наділене інституційною автономністю в своїй діяльності [27, с. 5]. Оскільки політичні партії є основними акторами формування політичної волі, то їх фракції у парламенті є провідниками такої політичної волі. Адже об'єднання депутатів у фракції має на меті консолідацію зусиль для досягнення цілей та завдань, визначених виборчими програмами політичних партій (виборчих блоків політичних партій), та об'єктивно приводить до необхідності дотримання депутатами вимог фракційної дисципліни [28].

Отже, як слушно підмічено в юридичній літературі, парламентські фракції, утворені за принципом партійної належності депутатів, мають подвійну природу. З одного боку, вони є структурами політичних партій («партіями в парламенті») і не можуть виконувати свої парламентські завдання без підтримки своїх партій, адже всі питання їхньої організації та діяльності врегульовуються відповідними партійними статутами, керівні еліти фракцій та їхніх партій значною мірою складаються з тих самих осіб, голосування з тих чи інших питань залежить від позиції партійного керівництва. З іншого боку, парламентські фракції є органами самих парламентів, а їх функціонування – складовою парламентської діяльності [29]. Тим більше, що у правотворчій

діяльності їх роль є дуже вагомою, зауваження, вимоги та законодавчі пропозиції фракцій парламент обов'язково бере до уваги при ухваленні рішень [30, с.55]. Та й загалом, «парламентські фракції, сформовані на основі певної політичної (партійної) лінії здійснюють визначальний вплив на реалізацію основних функцій парламенту в цілому та кожного депутата зокрема» [27, с.3].

Фракції беруть участь у всіх основних парламентських процедурах та організовують діяльність депутатів практично у всіх напрямках функціонування законодавчого органу. В межах парламентської діяльності фракціями здійснюються представницька, установчо-організаційна та законотворча функції [27 с. 7].

Через парламентські фракції політичні проекти проходять у парламенті первинну апробацію вже як політико-правові, не в останню чергу це стосується проектів конституційних перетворень.

Парламентські фракції формують дві основні політичні структури парламенту – коаліцію і опозицію. По самій ідеї ці структури є носіями різних ідеологій, стратегій і тактик, програм і проектів розвитку держави. Що проте не означає неузгодження між ними у питаннях змісту і напрямків конституційної реформи. Принаймні про це свідчать програмні документи політичних партій, представлених у парламенті 8 скликання. Попри це саме коаліція депутатських фракцій (більшість) у парламенті є носієм ідеї про необхідність запровадження конституційної реформи в Україні.

При цьому «саме на парламентську більшість(коаліцію), у певному розумінні більшою мірою, ніж на опозицію, покладається реалізація представницької функції парламенту» [31, с. 178]. А отже парламентська більшість потенційно є провідником ідеї конституційної реформи як об'єктивної потреби суспільства. У цьому зв'язку варто звернути увагу на присвячений конституційній реформі розділ Коаліційної угоди, укладеної в парламенті 8 скликання народними депутатами від Блоку Петра Порошенко, Народного Фронту, Самопомочі, "Батьківщини" і Радикальної партії [32].

Представники коаліції засвідчили, що вони будуть проводити реформи,

які потребуватимуть внесення змін до Конституції України й запевнили, що прагнуть зробити процес внесення змін до Конституції прозорим та якісним.

Разом з тим безпосередніми учасниками законотворчого процесу, пов'язаного із змінами Конституції є складові організаційної структури парламенту, до яких окрім народних депутатів належать парламентські комітети і парламентські комісії. Тож попередньо можемо зробити висновок про те, що мотивація конституційних змін формується і спрямовується політичною структурою парламенту, а реалізується його організаційною складовою.

Чинне законодавство України визначає в якості учасників конституційного законотворчого процесу у Верховній Раді комітети Верховної Ради України. Закон України «Про комітети Верховної Ради України» [33] визначає комітет Верховної Ради як орган Верховної Ради України, який утворюється з числа народних депутатів України для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій.

В рамках законопроектної функції комітети Верховної Ради України здійснюють основну частину законопроектної роботи парламенту, в тому числі і пов'язану із внесенням змін до конституції України згідно з їх профільними напрямками. При цьому для опрацювання конституційних законопроектів може бути визначено головний комітет.

Аналіз ст. 145 Регламенту Верховної Ради України дозволяє стверджувати, що комітети Верховної Ради України, яким була доручена підготовка до розгляду питання про включення законопроекту про внесення змін до Конституції України до порядку денного сесії та про порядок продовження роботи над ним не просто виконують значний обсяг організаційної, експертної, аналітичної, прогностичної роботи у процесі конституційної законотворчості. Реалізуючи свої повноваження суб'єкта конституційної правотворчості, комітети Верховної Ради України відіграють

важливу роль у питанні розвитку конституційної реформи, її політичної, соціальної, економічної доцільності, змісту, законодавчих процедур, наукової обґрунтованості, публічності конституційного процесу тощо. Разом з тим ми вважаємо невинуватим, коли опрацювання змін до Конституції відбувається різними парламентськими комітетами згідно з їх профільною спеціалізацією. З точки зору необхідності забезпечення принципу системності норм конституції і системності змін до конституції логічно, щоб опрацювання проекту конституційних змін забезпечувалось одним спеціально створеним для цього парламентським комітетом. Тому в Законі України «Про комітети Верховної Ради України» варто передбачити можливість створення такого комітету, визначити спеціальний порядок його формування та особливості його правового статусу.

Парламентська комісія, а точніше, тимчасова спеціальна комісія парламенту є ще одним імовірним учасником конституційної правотворчості. Як відомо, парламентські комісії – конституційні парламентські комісії були активними учасниками конституційної реформи у різні періоди історії українського конституціоналізму.

Так, перша тимчасова спеціальна комісія була утворена Верховною Радою УРСР 24 жовтня 1990 р. як Комісія з розробки нової Конституції Української РСР на чолі з тодішнім Головою Верховної Ради УРСР Л.М.Кравчуком. Результатом роботи тимчасової спеціальної комісії по опрацюванню проекту Конституції України у 1996 р. стало прийняття Верховною Радою України Конституції України 1996 р. Тимчасова спеціальна комісія (головна комісія) доопрацьовувала законопроекти про внесення змін до Конституції України (реєстр. № 32-07-1; 4105; 4108) у період політичної реформи 2002-2004р. Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України була створена для підготовки законопроектів про внесення змін до Конституції України згідно з Постановою Верховної Ради України № 849-VII від 4 березня 2014 р.

Порядок утворення тимчасових спеціальних комісій в цілому визначено Главою 17 Регламенту Верховної Ради України. Статтею 85 Регламенту

Верховної Ради України передбачено різні підстави (цілі) створення тимчасових спеціальних комісій, котрі відповідно можуть мати різний правовий статус, в тому числі як учасники розгляду законопроектів про внесення змін до Конституції України.

По-перше, тимчасова спеціальна комісія для підготовки і попереднього розгляду питань. Статус такої комісії визначатиметься в залежності від специфіки питань, які мають бути підготовлені і попередньо розглянуті, але повноваження такої комісії не пов'язані із створення законопроектів.

По-друге, тимчасова спеціальна комісія може створюватись для підготовки і доопрацювання законів та інших актів Верховної Ради України на правах головного комітету, якщо предмет правового регулювання таких проектів не належить до предметів відання комітетів, утворених Верховною Радою, крім випадку, передбаченого ч. 9 ст. 146 Регламенту. Предметом діяльності такої комісії може бути підготовка (створення) проекту закону, в тому числі, про внесення змін до Конституції України. Особливість правового статусу такої тимчасової спеціальної комісії полягає у його тотожності статусу парламентського комітету, визначеного у Законі України «Про комітети Верховної Ради України».

По-третє, ч.9 ст. 146 Регламенту Верховної Ради України передбачає, що у разі включення законопроекту про внесення змін до Конституції України до порядку денного сесії Верховна Рада може прийняти рішення про створення тимчасової спеціальної комісії як головної для продовження роботи над законопроектом. Така тимчасова спеціальна комісія має загальне завдання: продовження роботи над законопроектом про внесення змін до Конституції України. Але в чому особливість статусу такої тимчасової спеціальної комісії саме як «головної», - чинне законодавство України не дає на це питання обґрунтованої відповіді. Очевидно, що подібні питання мав би вирішити відповідний Закон України, тим більше, що ч. 5 ст. 89 Конституції України передбачає, що організація і порядок діяльності тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюються законом. Пряме посилання на

такий Закон містить ст. 12 Регламенту Верховної Ради України. Але за 20 років чинності Конституції України Верховна Рада України так і не прийняла відповідний закон, що є ще одним прикладом превалювання політичної доцільності («недоцільності») над правовою необхідністю, верховенством права і конституційною законністю.

Підсумовуючи викладене маємо підстави зробити такі висновки:

Безпосередньо установча роль парламенту у здійсненні конституційної реформи зумовлюється двома основними складовими його статусу: по-перше це представницький орган; по-друге – орган законодавчої влади. Представницька функція забезпечує політичну складову парламенту і стосовно конституційної реформи визначає її стратегію (що і як потрібно реформувати). Законодавча функція забезпечує в першу чергу правову (юридико-технічну) складову і визначає тактику реформування (якість конституційних законопроектів і конституційні процедури. Обидві вони є рівнозначними.

В демократичній державі в діяльності парламенту, особливо пов'язаної з переглядом конституції, недопустиме ігнорування правової (юридичної) компоненти на користь політичної, а суверенітет народу не може бути підмінений «суверенітетом» парламенту.

Як безпосередній творень конституційної реформи парламент реалізує право внесення змін до Конституції через активну поведінку визначеної кількості народних депутатів. У конституційному процесі народний депутат бере участь як самостійна посадова особа, правосуб'єктність якої має політичну зумовленість та визначається характером її мандата. Така політична зумовленість і характер депутатського мандата і формують мотивацію конституційної реформи на рівні окремих депутатів, депутатських фракцій (груп) у парламенті.

Через парламентські фракції політичні проекти проходять у парламенті первинну апробацію вже як політико-правові, в тому числі, проекти конституційних перетворень. В свою чергу, парламентська більшість потенційно стає провідником ідеї конституційної реформи як потреби

суспільства. Мотивація конституційних змін формується і спрямовується політичною структурою парламенту, а реалізується його організаційною складовою.

Безпосередніми учасниками законотворчого процесу, пов'язаного із змінами Конституції є складові організаційної структури парламенту, до яких окрім народних депутатів належать парламентські комітети і парламентські комісії. Необхідне удосконалення правового статусу цих складових парламенту як учасників процедур перегляду конституції.

Література:

1. Рішення Конституційного Суду від 11.07.1997 р. № 3-зп (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) / Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-97/>
2. Рішення Конституційного Суду України № 4-зп від 03.10.1997 р. (справа про набуття чинності Конституцією України) / Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97>.
3. Ярмиш О. Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : навч. посіб. / О. Н. Ярмиш, В. О. Серьогін ; за ред. Ю. М. Тодики. — Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. — 672 с.
4. Журавльова Г. Двопалатний парламент в Україні: проблеми формування / Г. Журавльова // Право України. — 2001. — № 3. — С. 33—35.
5. Словська І.Є. Верховна Рада України в системі вітчизняного парламентаризму: конституційно-правове дослідження : автореф. дис..докт.юрид.наук:12.00.02/ Ірина Євгенівна Словська. – Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2014. – 47 с.
6. Шаповал В.М Конституційні механізми реалізації народного суверенітету //Вісник Конституційного Суду України. – 2004. - № 6. – с. 83-102.

7. Приходько Х.В. Представницька функція Верховної Ради - парламенту України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Приходько Христина Вікторівна / Інститут законодавства Верховної Ради України. - К., 2004.- 16 с.

8. Георгіца А. Законодавча влада: поняття, правова природа, місце і роль у системі органів публічної влади / А.Георгіца / Влада в Україні: шляхи до ефективності. Всеукраїнський форум учених правознавців / відп.ред.О.Д.Святоцький. – К.: Ін Юре, 2010. – 687 с.

9. Хабриева Т.Я. Теоретические проблемы современного российского конституционализма (Научно-практический семинар) // Государство и право. – 1999. – № 4. – С. 113-122.

10. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів.- К.: Либідь, 2005. – 568 с.

11. Григоруk Н.Г. Конституційно–правовий статус народного депутата України : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Н.Г. Григоруk. – К., 2004. – 13 с.

12. Радченко О.І. Статус народного депутата України: проблеми теорії і правового регулювання : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О.І. Радченко. – К., 2005. – 19 с.

13. Александров О.А. Конституційно–правові засади статусу народного депутата України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О.А. Александров. – К., 2010. – 20 с.

14. Шевченко Т.О. Законодавче регулювання припинення повноважень народного депутата України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Т.О. Шевченко. – К., 2010. – 16 с.

15. Костицька І.О. Конституційно–правові основи статусу народного депутата України в системі народного представництва : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / І.О. Костицька. – К., 2010. – 20 с.;

16. Григоренко А.О. Конституційно–правовий статус народного депутата України і парламентаріїв Італії, Польщі та Угорщини: порівняльний

аналіз: автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А.О. Григоренко. – К., 2010. – 24 с.

17. Бондарчук О. В. Інститут недоторканності депутата парламенту в Україні та Російській Федерації: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Бондарчук ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2012. – 19 с.

18. Депутат в українському парламенті (науково–практичний посібник) / [В.О. Зайчук, О.Л. Копиленко, Ю.В. Ясенчук та ін.]. – К.: Парламентське вид-во, 2013. – 260 с.

19. Задорожній О.В. Депутатська недоторканність : сучасна парламентська та суддівська практика: правовий аналіз : монографія / Задорожній О.В., Добкін М.М., Селіванов А.О., Харитончук М.В. – К.: Логос. – 287 с.

20. Чепель О.Д. Конституційно-правовий статус та професіоналізація діяльності депутатів парламенту на сучасному етапі (порівняльно-правове дослідження) : монографія / О.Д.Чепель. – Чернівці : Рута, 2010. – 254с.

21. Шаповал В.М Конституційні механізми реалізації народного суверенітету //Вісник Конституційного Суду України. – 2004. - № 6. – с. 83-102.

22. Окулич И.П. Депутат законодательного (представительного) органа государственной власти субъекта Российской Федерации: правовой статус . природа мандата. проблемы ответственности: Иван Петрович Окулич; Челяб. гос. ун-т. – Челябинск, 2003. – 245 с.

23. Ковшуро Ю.Д. Правовой статус депутата законодательного (представительного) органа государственной власти субъекта Российской Федерации : автореф. Дисс.канд.юрид.наук: 12.00.02 / Юрий Дмитриевич Ковшуро / Российская академия госслужбы. – М., 2004. – 22 с.

24. Курманов З.К. Партийний мандат: зарубешний опыт и отечественная практика // Право и политика. – 2009. - № 2. – с. 16-22.

25. Васькова Л.Г. Конституционно-правовое регулирование мандата депутата современного парламента : автореф. дисс.канд.юрид. наук : 12.00.02 / Людмила Геннадьевна Васькова. - Тюменский гос ун-т. – Тюмень, 2007. - 27с.

26. Шаповал В.М. Конституційні механізми реалізації народного суверенітету // Вісник Конституційного Суду України. - 2004. - № 6. – С.83-102.

27. Венгер В. М. Конституційно-правові засади впливу парламентських фракцій на здійснення представницького мандата: автореф.дис.канд.юрид.наук: 12.00.02 / Володимир Миколайович Венгер. – Національний університет «Києво-Могилянська академія. – К., 2012. – 16 с.

28. Рішення Конституційного Суду України від 25 червня 2008 р. №12-рп/2008 (справа про перебування народного депутата України у депутатській фракції) №12-рп/2008 від 25 червня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-08/print1329897152435996>.

29. Процедурні та правові аспекти формування депутатських об'єднань Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2012. – 37 с. http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Parliament_thesis-b37bc.pdf.

30. Венгер В.М. Проблеми формування фракцій в українському парламенті // Наукові записки. Том 90, Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2009. – С.55-59.

31. Совгиря О. Парламентська коаліція в Україні: фактори, що впливають на діяльність, нові реалії правового регулювання // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2014. Випуск 60. – С. 178-184.

32. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» / Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/n0001001-15>.

33. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 04.04.1995 № **116/95-ВР** <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/116/95>.

